

“तहान” कादंबरी : ग्रामीण महाराष्ट्र आणि पाणी प्रश्न — सखोल संशोधन निबंध

सूर्यवंशी धनंजय आनंदा

श्री जगदीशप्रसाद झाबरमल टिबरेवाला विद्यापीठ, विद्यानगर, झुंझुनु, राजस्थान

Corresponding Author: सूर्यवंशी धनंजय आनंदा

DOI- 10.5281/zenodo.17678392

प्रस्तावना

पाणी हे जीवनाचे मूळ तत्व आहे. भारतातल्या ग्रामीण भागातील आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवन पाण्याशी अखंडपणे जोडलेले आहे. महाराष्ट्रातील खेडोगावांचे यंत्रणेच्या परिवर्तनामुळे, हवामानातील चढ-उतारांमुळे व मानवी हस्तक्षेपामुळे पाण्याचे वितरण व उपलब्धता सततच प्रश्नात राहिली आहे. सदानंद देशमुख यांची कादंबरी 'तहान' या गंभीर विषयाला कादंबरीच्या माध्यमातून समाजाकडे मांडते. 'तहान' हे एक फक्त कादंबरीवत् वर्णन नाही, तर ग्रामीण पाणीटंचाईचे सैद्धान्तिक आणि अनुभवात्मक दस्तऐवज मानता येईल. या निबंधात 'तहान' या कादंबरीच्या माध्यमातून ग्रामीण महाराष्ट्रातील पाणी प्रश्नाचा सखोल अभ्यास करण्यात येईल; कादंबरीतील पात्रे, घटनाक्रम, प्रतीकात्मकता, भाषा, आणि ग्रामीण वास्तवसोबतचा त्याचा संबंध यांचा विचार करण्यात येईल. तसेच या कादंबरीचे सामाजिक आणि शैक्षणिक महत्त्व, आणि समकालीन महाराष्ट्रातील पाण्याशी संबंधित धोरणात्मक संदर्भ यांचाही विचार केला जाईल. (लेखकाची पार्श्वभूमी आणि 'तहान' या कादंबरीच्या प्रकाशनाबद्दल तपशीलासाठी पाहा.)

पार्श्वभूमी आणि लेखकाची ओळख

सदानंद नामदेव देशमुख हे विदर्भाच्या अमडापूर मत: जन्मस्थानी उत्पन्न झालेल्या लेखिका-लेखकांपैकी एक असून त्यांच्या लेखनात गावगाड्याचे जीवन, शेतकरी वर्गाचे वेदना आणि सामाजिक बदल यांचे नितांत प्रामाणिक चित्रण आढळते. 'तहान' ही त्यांची एक महत्त्वाची कादंबरी आहे जी पाणीटंचाईच्या प्रसंगाभोवती गुंफलेली आहे. लेखकाचे ग्रामीण अध्ययन, समाजशास्त्रीय जाणिव आणि स्थानिक बोलीभाषेचा उपयोग त्यांच्या लेखनात स्पष्ट दिसतो. त्यांच्या लेखनाची पारंपरिक-समकालीन भेट अशा स्वरूपात दिसून येते, ज्यात सत्य आणि सर्जनशीलतेचा संतुलित मिलाफ आहे. 'तहान' कादंबरीच्या प्रकाशनाबद्दल व त्याच्या उपलब्धतेबद्दल पुस्तक माहिती स्रोतांमध्येही नोंद आढळते.

कादंबरीची उद्दिष्टे आणि केंद्रस्थानी विषय

'तहान' या कादंबरीचा केवळ उद्देश पाण्याची गरज दाखवणे नाही; ती पाण्याशी निगडित सामाजिक संरचना, स्थानिकीकरण, राजकीय-आर्थिक व्यवहार, पारंपरिक जल व्यवहार आणि मनुष्याच्या नैतिकतेचा प्रश्न उभा करते. कादंबरीतील दृष्टीकोन ग्रामीण जीवनाच्या अंतर्गत ताण-तणाव, पिढ्यांमधील संघर्ष आणि सामाजिक निष्ठा यांच्याशी संपृक्त आहे. ही कादंबरी पाण्याची तहान ही व्यक्तिगत, सामाजिक

आणि सांस्कृतिक त्रासदायक स्थिती आहे हे दाखवते; माणूस तिच्या आघाताखालील शारीरिकच नव्हे तर मानसिक आणि नैतिक तहानेही त्रस्त होतो.

कथापट आणि संरचना

कादंबरीचा कथापट एक गावाच्या पार्श्वभूमीवर केंद्रित असून त्यात पाणी, शेत, पशू आणि माणसांचे परस्पर संबंध गुंफलेले आहेत. लेखकाने कथानकाला सोपी पण गहिरी रचना दिली आहे. गावातील पाणी स्रोत झाकलेले, विघ्नग्रस्त, किंवा मनुष्यविरहित पडलेले दाखवून, तो कादंबरीचा प्रमुख संघर्ष म्हणून ठरवतो. पात्रांच्या दैनंदिन क्रियाकलापांमधून पाण्याच्या अनुपस्थितीचे विविध रूप उलगडले जाते — पिकांचे कोमन, गाभाऱ्यांतून उगवणारी तहान, मानवांचे एकमेकांशीचे ताणलेले संबंध आणि शेवटी नैतिक आव्हाने. कादंबरीमध्ये घटनाक्रम हे प्रामुख्याने स्थानिक पात्रांच्या माध्यमातून उलगडतो; प्रत्येक पात्राचे वर्तन व निवेदन ग्रामीण पाण्याच्या समस्येच्या वेगवेगळ्या पैलूंना प्रतिबिंबित करते.

पात्रसमूह आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व

तहानमध्ये असंख्य पात्रे प्रादेशिक पाठींब्यावर उभी राहतात — शेतकरी, शेतमजूर, गावच्या ज्येष्ठ, दलाल, स्थानिक प्रशासनाचे प्रतिनिधी, व छोटे-मोठे व्यापारी व कुटुंबे. प्रत्येक पात्र

समाजाच्या एक विशिष्ट स्तराचे प्रतिनिधित्व करते. लेखकाने पात्रांना साध्या पण प्रभावी संवादातून सत्यवादीपणे उभे केले आहे. शेतकरी हे पिकांच्या अपेक्षांशी झगडणारे, बँकेच्या कर्जाच्या भाराखाली कुंभारलेले दिसतात; तर अन्य पात्रे चोरप्रवृत्ती, संपत्तीचे छळ आणि स्वार्थवादी कारवाइयांचे प्रदर्शन करतात. या विविध पात्रांमधील संघर्ष हे कादंबरीचे प्रामुख्य विषय आहे.

पाणी संसाधनांची पारंपारिक व्यवस्थापन पद्धती आणि त्याचा नाश

कादंबरीतील एक महत्त्वपूर्ण आशय म्हणजे पारंपरिक जलव्यवस्थापनेचे हळूहळू लोप पावणे. गावांतर्गत चोखंडी तऱ्हे, हांबड्या, बावऱ्या, गाऊटचे खुणावलेले निशाणे आढळतात; परंतु आधुनिक काळाच्या दबावाखाली आणि बदलत्या हवामानामुळे या व्यवस्थांचे महत्व कमी पडते. पाण्याच्या नव्या मागणीच्या रचना, बियाण्याच्या स्वरूपातील बदल आणि व्यापार व्यवस्थेचा प्रभाव हे पारंपरिक पद्धतींना कमजोर करतात. 'तहान' मध्ये लेखकाने दाखवले आहे की पाण्याचा प्रश्न ही एक परिसंस्थात्मक समस्या बनली आहे — अवलंबित्व आणि अर्थव्यवस्थेतील बदल यामुळे पारंपरिक जिवंत पद्धती नष्ट होत आहेत.

पाणी आणि सामाजिक नाती

कादंबरीत पाण्याचा अभाव केवळ शारीरिक त्रास निर्माण करत नाही तर तो सामाजिक नात्यांवरही परिणाम करतो. गोत्र, जाती, आर्थिक परिस्थिती आणि दीर्घकाळाच्या संघर्षातून निर्माण झालेली ममत्वे पाण्यासाठीची स्पर्धा आणि असहिष्णुता यामध्ये रूपांतरित होते. पाण्याच्या तंगीमुळे समाजातील धैर्य, दानशीलता आणि सहअस्तित्वाची भावना कमी होते; नाती ताणलेली दिसतात. 'तहान' मध्ये अनेक प्रसंग अशाच प्रकारे मांडले आहेत की जिथे मित्रमंडळी एकमेकांच्या विरुद्ध जातात व पाण्याच्या अधिकारासाठी आक्रमक होतात. हा एक गंभीर सामाजिक परिणाम आहे ज्याने गावाचे सांस्कृतिक बुद्ध तूटण्याचा धोका दाखवला आहे.

स्त्रीचे स्थान आणि पाणी व्यवस्थापन

गावातील पाणी व्यवहारांमध्ये स्त्रीचे स्थान विशेष महत्त्वाचे असते. परंपरेनुसार पाणी जपणे, पाण्याचे साठे सांभाळणे आणि घरगुती व्यवस्थापनाचे काम मुख्यत्वे स्त्रीपुरुषांवर असते. 'तहान' मध्ये लेखकाने स्त्री पात्रांच्या माध्यमातून पाण्याशी निगडित जबाबदाऱ्या, त्यांची मानसिक तणावप्रक्रिया आणि बदलत्या सामाजिक भूमिकांचे निरीक्षण केले आहे. अनेक प्रसंगांत स्त्रिया नवीन पद्धती अंगिकारून गावात पाण्याचे

सूर्यवंशी धनंजय आनंदा

शाश्वत व्यवस्थापन सुचवतात; परंतु स्थानिक नेतृत्व आणि पौरुषप्रधान संस्कृती त्यांची गरज कमी लेखते. हा संघर्ष सामाजिक परिवर्तन आणि लिंगाधारित जबाबदाऱ्यांच्या दिशेने पुस्तकात महत्त्वाने उभा राहतो.

नैतिक समस्यांचा उदय: पाणी आणि सत्ता

पाण्याच्या तंगीचा परिणाम म्हणून नैतिक प्रश्न उठतात — चोरी, भ्रष्टाचार, पाणी वितरकांची सत्ता, आणि जलसंपत्तीवरील नियंत्रणाचे प्रश्न. 'तहान' मध्ये असलेल्या काही प्रसंगांमध्ये स्थानिक नेतृत्व, पाणी विक्री करणारे व्यापारी व भ्रष्ट प्रशासकीय तत्वे पाण्याच्या बाजारभावात वाढ करून संबंधितांसाठी नवे संकट निर्माण करतात. या प्रकारच्या नैतिक-राजकीय समस्यांमुळे गावातील सामान्य लोक संकटात सापडतात; आणि ही परिस्थिती ग्रामीण महाराष्ट्राच्या वास्तविकतेशी जुळणारी आहे. या दृष्टीने, कादंबरी सामाजिक आणि राजकीय शिडीवर विविध प्रश्न उपस्थित करते.

प्रतीकात्मकता: पाणी, माती, आकाश आणि तहान

लेखकाने 'तहान' मध्ये अनेक प्रतीकात्मक घटक वापरले आहेत. पाणी हे सर्वांत स्पष्ट प्रतीक आहे — जीवन, उत्पन्न, आणि सामर्थ्य याचे रूपक. माती म्हणजे घर-निर्वाह, मुळ, आणि सांस्कृतिक ओळख; आकाश म्हणजे अपेक्षा, आस आणि बदलाची क्षमता. तहान शब्दाचाही बहुविध अर्थानं वापरलेला आहे — शारीरिक तहान, नैतिक तहान, आणि सामाजिक तहान. या प्रतीकांचा एकत्रित वापर कादंबरीला एका विशाल भावनिक आणि दार्शनिक स्तरावर उभा करतो.

शैली आणि भाषा

सदानंद देशमुख यांच्या लेखनशैलीत गावकिल्लक बोलीभाषेचा समावेश आणि सरळ-सोपे वर्णनाचे तंत्र दिसते. संवादांमध्ये स्थानिक म्हणी, लोकोक्ती आणि बोलींचा प्रभाव असा आहे की वाचक सहज गावाच्या वातावरणात प्रवेश करतो. लेखकाने कोणतीही अतिशयोक्ती न करता वास्तववादी शैली राखली आहे, ज्यामुळे कादंबरीची संवेदना तीव्र होते. त्यांच्या लेखनाची समाजशास्त्रीय पद्धत आणि भावनात्मक पातळी यांचे मिश्रण 'तहान' कादंबरीला प्रबळ बनवते.

तहानचे ग्रामीण वास्तवाशी साम्य आणि बदलत्या धोरणांचा संदर्भ

'तहान' मध्ये दाखवलेले काही संदर्भ आजच्या महाराष्ट्रातील पाणी धोरणांसोबत खूप प्रमाणात सुसंगत आहेत. महाराष्ट्रात पाणी व्यवस्थापन, जलसंधारण आणि नदी प्रकल्पांसाठी विविध धोरणात्मक उपक्रम राबवले गेले आहेत; परंतु त्यांचे परिणाम स्थानिक पातळीवर मिश्रित राहिलेले दिसतात.

कादंबरीतील स्थानिक नायिका-नायकांकडून दिसणाऱ्या उपाययोजनांची तुलना समकालीन जलधोरणांशी करता येते — जिथे शाश्वत पद्धतींचा अभाव, उद्योग आणि नागरी मागणीत वाढ यामुळे पूर्वीच्या जलव्यवस्थेचे विघटन होत आहे. या संदर्भात 'तहान' हे आजच्या धोरणांवर प्रश्न उभे करणारं साहित्यकृत्य आहे.

समाजशास्त्रीय वाङ्मयीन मुल्यांकन

साहित्यिक दृष्टिकोनातून 'तहान' हे केवळ कथानकवंत कृत नाही तर ग्रामीण समाजशास्त्राचे तपशीलवार वर्णन आहे. लेखकाने समाजाच्या अंतर्गत रचनात्मक बाबी — वर्गसंरचना, नातेसंबंध, आर्थिक व्यवहार — या सर्वांचा विचार करून कथा बांधली आहे. त्यामुळे 'तहान' हा ग्रंथ ग्रामीण जीवनाच्या अभ्यासासाठी आणि समाजशास्त्रीय संशोधनासाठी उपयुक्त अभ्याससाहित्य ठरू शकतो. अनेक विद्यापीठीन अभ्यासक आणि सामाजिक कार्यकर्ते या कादंबरीचा संदर्भ घेतात, कारण ती स्थानिक अनुभवांना थेट आणि प्रामाणिक स्वरूपात सादर करते.

नैतिक व शैक्षणिक संदेश

कादंबरी वाचकाला पाण्याशी निगडित वैचारिक आणि नैतिक प्रश्नांबद्दल जागरूक करते. ती पाणी हा सामान्यांचा हक्क असावा की मालकीचा विषय — हा मूलभूत प्रश्न उपस्थित करते. तसेच ग्रामीण समाजात पारंपरिक ज्ञान व आधुनिक पद्धती यांचा समन्वय कसा वैचारिकदृष्ट्या घडवून आणता येईल, या विचाराला कादंबरी प्रेरित करते. शिक्षक, विद्यार्थी आणि जलसंधारणात कार्यरत संस्था 'तहान' या ग्रंथातील प्रसंगांना वापरून जागरूकता कार्यक्रम, वाचनवर्ग आणि समुदाय-आधारित अभ्यासक्रम तयार करू शकतात.

निष्कर्ष

सदानंद देशमुख यांची 'तहान' ही कादंबरी ग्रामीण महाराष्ट्रातील पाणी प्रश्नाचे सखोल, संवेदनशील आणि समग्र चित्रण करते. ही कादंबरी साहित्य, समाजशास्त्र आणि जलविविधता या तिन्हीसाठी मोलाची आहे. 'तहान' वाचताना वाचकाला फक्त एक कथा वाचल्यासारखे वाटत नाही, तर तो गावगाड्याच्या जीवनात स्वतःहून शिरल्यासारखा अनुभव होतो. कादंबरीने पाणी म्हणजे जीवन आणि पाण्यासंबंधीचे अधिकार या व्यापक प्रश्नांची चर्चा सुरू केली आहे. अशा ग्रंथांचा अभ्यास केवळ वाचनासाठी नव्हे तर धोरणात्मक विचारसरणी बदलण्यासाठीही उपयोगी ठरू शकतो.

संदर्भ

1. सदानंद नामदेव देशमुख — 'तहान'. Continental Prakashan / उपलब्ध ऑनलाईन विक्री पृष्ठे.
cite· turn0search3· turn0search4·
2. मराठी विश्वकोश — सदानंद देशमुख लेखक परिचय.
· cite· turn0search6·
3. शैक्षणिक लेख आणि समीक्षा — 'तहान' व 'बारोमास' विषयी
अभ्यासलेख.
· cite· turn0search11· turn0search5·
4. पुस्तक विक्री आणि ग्रंथालय सूची — Grantham, Bookganga.
· cite· turn0search10· turn0search0·